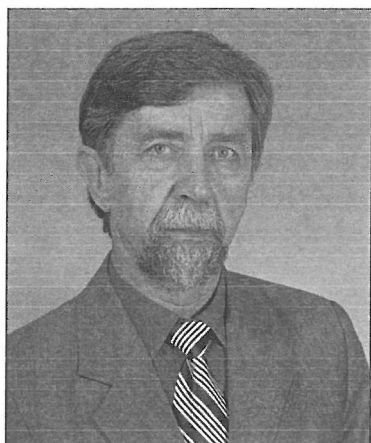

Вениамин Тимотеев Пеев защитава докторска степен в областта на руската религиозна философия в НБУ (2009 г.). Автор е на публикации в българския и чуждестранния периодичен печат, както и на студии и монографии, между които: *Библейското учение за Св. Писание* (1988; 2-ро изд. 1991); *Бог, вселената, човекът* (1992); *Съвременни богословски системи (от Просвещението до наши дни)* („Бъдеще и надежда“, 2009); *Жан Калвин. Философско-теологични аспекти на Реформацията* („Абагар“, 2011); *Християнство и философия: проблемът за сътрудничеството* („Абагар“, 2012); *Павел, Августин и Лутер: екзистенциалност на оправданието* („Абагар“, 2014); *Социални и богословски аспекти на Реформацията* („Комунитас“, 2017).

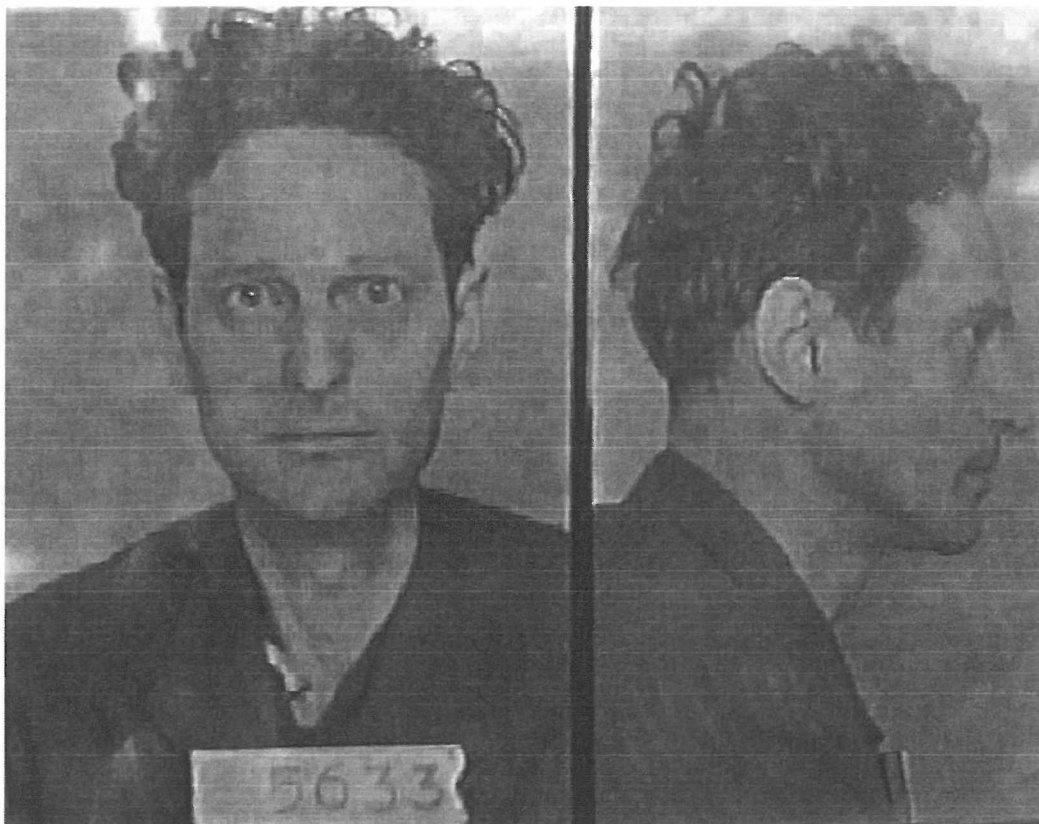
Вениамин Пеев

РИХАРД ВУРМБРАНД – НЕЗАГЛЪХНАЛИЯТ „ГЛАС НА НЕЛЕГАЛНАТА ЦЪРКВА“ В РУМЪНИЯ

Румънският лутерански пастор Рихард Вурмбранд (1909–2001) бе наричан още прижибе „съвременен Павел зад Желязната завеса“ и „гласът на нелегалната църква“ в Румъния. Тези определения не са пресилени. Вурмбранд бе непримирим защитник на правото на Христовата Църква да съществува и изпълнява Великата повеля на Спасителя за открито благовестие в бившия комунистически лагер, когото арестите, изтезанията и продължителните присъди, изтърпени в румънските затвори¹, не можаха да сломят духом. Най-запленяващият аспект в християнското служение на Вурмбранд обаче е реалното приложение на Христовото учение независимо от условията за неговото прогласяване. В тайните помещения на нелегалната лутеранска общност (подобно на богослуженията в античните римски катакомби), по улиците, гарите и военните гарнизони (раздавайки Св. писание на румънци и чужденци), в затворническите килии (проповядвайки и служейки на Христос) или в свободния свят (критикувайки неговата

¹ Рихард Вурмбранд прекарва общо 14 години и половина в четири румънски затвора.

християнска „хладкост“) – Рихард Вурмбранд показва на своите съвременници и днешните читатели на неговите книги, че дейната християнска вяра е единственият победоносен избор! Тя не е изгубила онази древна мощ, с която християнските мъченици от първите векове са приемали безстрашно изтезания и смърт с Тертулиановото убеждение, че тяхната кръв е „семеето на Христовата Църква“.

Още през осемдесетте години на миналия век западни мисионери, които внасяха нелегално християнска литература в комунистическа България, ми бяха говорили за румънския пастор Рихард Вурмбранд и за неговата дейност след емигрирането му в САЩ. От тях получих няколко от най-популярните му книги² като: *Изтезаван заради Христос* (1967)³, *Съветските светии* (1968)⁴ и крайно любопитното изследване на религиозните преходи на Маркс – *Бил ли е Карл Маркс сатанист?* (1976)⁵. Тези гръзки творби бяха много опасни за всеки българин, който би ги държал в личната си библиотека, особено ако името му фигурираше в плановете

² Автор е на 18 книги на английски и няколко на румънски език.

³ Wurmbrand, R. *Tortured for Christ*. Hodder and Stoughton, 1968. Тази забележителна изповед е преведена на 85 езика и издадена в повече от 10 милиона екземпляра. Нейното продължение е *From Suffering to Triumph*. Kregel Publ., 1991. Вж. и *In God's Underground*. Bartlesville, OK: Living Sacrifice Book Co., 2004.

⁴ Wurmbrand, R. *The Soviet Saints*. Hodder and Stoughton, 1968.

⁵ Wurmbrand, R. *Was Karl Marx a Satanist?*. Hodder and Stoughton, 1976. Книгата веднага е преведена и издадена на немски език и под заглавието *Der unbekannte Karl Marx* претърпява за периода 1976–87 г. 6 издания. Тя става особено популярна в протестантските общности на бившата ГДР и други комунистически страни. Преведена е още на руски, словашки, румънски и китайски езици.

и папките на Държавна сигурност за наблюдение и разработка. Такива нелегално внесени християнски книги по онова време трябваше да бъдат криени на недостъпни места. Днес всичко, което съм успял да запазя въпреки враждебните превратности на близкото минало, е най-ценното в личната ми библиотека. Наред с Библията и сборниците за живота на мъченици за вярата от различни епохи на Христовата Църква, книгите на Вурмбранд са укрепявали християнската ми вяра и са ме убеждавали, че насърчението на Спасителя за устояването при всякакви обстоятелства е приложимо и в нашата епоха. За разлика от много други автори обаче, публикували, подобно на него, своите изповеди на пострадали за вярата си, творбите на румънския пастор не се фокусират върху личната му съдба, а съдържат стотици описания на преживените страдания от други християни, принадлежащи към различни изповедания и народности. Дори би могло да се каже, че Вурмбранд проявява по-голяма съпричастност към съдбите на вярващите извън границите на своята родина. В книгата си *Изтезаван заради Христос* той признава, че за него „да проповядва Евангелието на руснаците е като небето, слязло на земята“⁶. Причината за такъв ентусиазъм е фактът, че десетки хиляди граждани на тогавашния СССР никога не са виждали Библии, Нови завети и друг вид християнска литература, отпечатани на родния им език. Затова веднага след като излиза автобиографичната му книга за изтезанията, претърпени в румънските следствени килии и затвори заради вярата в Христос, Вурмбранд публикува сборника *Съветските светии* (1968), в които са описани 36 съдебни процеса срещу различни религиозни представители в СССР за периода 1961–1968 г. Тази книга, както и личната изповед на Вурмбранд, предизвиква широк интерес в много страни на свободния свят и претърпява няколко преиздания на различни езици, достигнали и до читатели отсам Желязната завеса.

Настоящата статия е посветена на героичния живот и дело на Рихард Вурмбранд по повод 110-годишнината от рождението му. Освен широката му международна известност⁷ имаме основание да се спрем на неговата съдба на християнски водач поради особения интерес на българските тайни служби и комунистическия Комитет по въпросите на БПЦ и религиозните култове в България. Ще отбележим, че историята на румънския дисидент има неизбежен аналог с живота и делото на г-р Харалан Попов, както показват разкритите архиви на ДС и други партийно-държавни институции.⁸ Ето защо данните, които предоставяме тук, са почерпени освен от автобиографичните книги на Вурмбранд и очерци на някои англоезични автори за него, също така и от архиви на български партийно-държавни институции.

⁶ Wurmbrand, R. *Tortured for Christ*. 17.

⁷ На Запад Рихард Вурмбранд привлича вниманието на широката публика през 60-те години на XX в. благодарение на първите си книги, разкриващи безрадостната съдба на християните зад Желязната завеса. Скоро излизат биографични материали за него от други автори: Foley, Ch. "The Case of Pastor Richard Wurmbrand: 14 Years of Communist Brainwashing". – In: *Moody Monthly* (1968); Hefley, J. and M. *By Their Blood: Christian Martyrs of the 20th Century*. Grand Rapids, MI: Baker Book House, 1979 и мн. др. Вж. и статията по повод неговата кончина на 17 февруари 2001: Butcher, A. "Bearing the Scars of Persecuted Christians". – In: *Charisma and Christian Life* (2001).

⁸ АКРДОПБГДСРБНА, IV-K-9077, т. VII, л. 10-11.

Рихард Вурмбранг – „апостол Павел на нелегалната Църква” през XX век

В своето изследване за състоянието на различните християнски изповедания зад желязната завеса Рон Дейвис констатира, че съдбата на християнските общности в Румъния е била една от най-тежките. Това важи особено за представителите на лутеранските и реформирани общности главно поради етническата им принадлежност – немска и унгарска.⁹ Етническият и политически натиск на режима на Чаушеску върху немскоговорещите протестанти в Трансилвания е толкова силен, че мнозина от тях търсят официален начин за напускане на страната. Комунистическата власт показва фарисейска склонност да удовлетвори исканията на някои, но при условие че Западна Германия или друга западна страна откупи емигрантите. Така например, когато Вурмбранг излиза за втори път от затвора, излежавайки 5-годишна присъда за религиозната си дейност (1959–1964), режимът му разрешава да напусне страната срещу 2500 щатски долара (според тогавашния курс)¹⁰. Този факт показва алчността на представителите на един комунистически режим, за който човешката личност се възприема като разменна стока. Парите за откупа са събрани от Норвежката мисия за евреите и Еврейския християнски алианс и предадени на румънското правителство, за да може Вурмбранг да емигрира официално.¹¹ От Норвегия през Великобритания Вурмбранг заминава за САЩ, където се установява до края на живота си.

Нека кажем някои биографични подробности за живота на Рихард Вурмбранг. Той е румънски евреин, роден в Букурещ на 24 март 1909 г., който още преди Втората световна война се сблъсква с политическата враждебност в родината си. Поради антисемитската политика на румънското правителство преди войната Вурмбранг се включва в съпротивителната дейност на комунистите и неговата интелигентност и непоколебим характер са забелязани веднага. В негово лице мнозина виждат перспективен комунистически водач, който осъществява нелегална връзка с руските болшевици. Изпратен е в Москва, където научава отлично руски език и пред него се открива политическа кариера. Вместо това обаче през 1938 г. Рихард и съпругата му Сабина стават християни. Вурмбранг свързва неочаквания и за самия него обрат с Божията промисъл. Намирайки се за кратко в едно малко румънско село, двамата чуват вестта за Христос като единствен истински Освободител от стария гърводелец Кристиан Вьолфкес. Този немски протестант се е молил дълги години да получи възможността да разкрие истината за спасителната мисия на Богочовека пред евреи, които не Го приемат за Месия¹². Рихард и Сабина са поразени от простичкото свидетелство и огромната обич на Вьолфкес, който е първият човек, показал безкористна загриженост за тяхната съдба. От него получават първата си Библия. Вурмбранг изповядва по-късно мистичното си възприятие, след като разгърнал пър-

⁹ Davies, R. *After Gorbachev? How Can Western Christians Help?* Eastbourne: MARC, 1991. 56, 58.

¹⁰ Днес тази сума се равнява на около 10 000 долара (*In God's Underground*, 10). Случаят с откупа на пастор Вурмбранг е уникален за протестантската общност в Румъния.

¹¹ *Tortured for Christ*, 48; "Wurmbrand Still Active". – In: *Charisma and Christian Life* (1996). 16.

¹² *Tortured for Christ*, 12.

вите ѝ страници: „Библията, която той ми даде, бе написана не толкова с букви, колкото с пламъците на любовта, запалени от неговите молитви”¹³. Семейство Вурмбранд стават ревностни последователи на Исус от Назарет като възплъщение на реалното човеколюбие и започват да разпространяват християнското благовестие отначало сред еврейската общност. Привлечени са за представители на организацията „Служение на англиканската църква сред евреите” и около тях се оформя група от покръстени в християнството евреи. Животът им обаче не става по-лек. Поради еврейския им произход румънското правителство изпраща цялото семейство на Сабина в концлагерите на смъртта, където почти всичките им роднини загиват. Самите Рихард и Сабина са арестувани и изтезавани многократно и само благодарение на силната си християнска вяра оцеляват. Вурмбранд приема тези перипетии в ранния си живот на вярващ човек като генерална репетиция за бъдещите, още по-страшни изтезания за вярата през комунистическата диктатура: „Времето на нацистите имаше едно голямо предимство. То ни научи, че физическият побой *може* (курсив – Р.В.) да се издържи, че човешкият дух може да преодолее с Божията помощ ужасните мъчения”¹⁴. Тази изповед на румънския пастор е силно възражение срещу всеки опит на много негови събратя и колеги по вяра в бившите комунистически страни да оправдаят по-късно своя колаборационизъм с „невъзможността” да се справят със страха и раболепието пред атеистичната власт. Рихард Вурмбранд, който е преживял с християнско достойнство откритата враждебност на различните политически системи, свидетелства от личен опит за реалната възможност да се устоява във вярата според примера на всички християнски мъченици през вековете! След като стане християнин, човек трябва да придобие съзнанието, че Христовото предупреждение е валидно за всяка епоха: „Блажени сте, когато ви хулят и ви гонят, и говорят против вас лъжливо всякакво зло заради мен. Радвайте се и се веселете, защото е голяма наградата ви на небесата, понеже така гониха пророците, които бяха преди вас” (Мат. 5:11-12)¹⁵. Вярващият трябва да се подготви за своето лично устояване!

След края на войната Рихард Вурмбранд е ръкоположен за евангелско-лутерански пастор, но предпочита динамиката на благовестието извън църквата. Когато съветската армия окупира Румъния през 1944 г., Рихард и Сабина се ангажират с усилена духовна работа сред нейните войници и офицери. Заедно с вярващите от лутеранската църква в Букурещ те раздават Св. писание на руски по вагоните на военните влакове и дори във военните поделения. Вурмбранд разказва, че са използвали хитрост, позволяваща им да влязат в руските казарми под предлог, че искат да си купят ръчни часовници.¹⁶ Използвайки този повод, който не будел подозрението на военните началници, мисионерската група, водена от Вурмбранд, успява да раздаде на руснаците безплатно хиляди джобни Библии и

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*, 13.

¹⁵ Преводът е според VI ревизирано издание на Библията от изд. „Верен”, 2013.

¹⁶ Според сведението на Вурмбранд в книгата му *Изтезаван заради Христос* руснаците принуждавали румънците по улиците и в домовете им да им дават своите ръчни часовници и бижута, след което им ги продавали обратно. Така румънците посещавали руските казарми, за да си откупят ограбеното. Авторът разказва за войници, чиито ръце били окичени с по няколко часовника и пръстени (*Tortured for Christ*, 20-1).

Евангелия, както и да предизвика интерес към християнската вяра. Много от войниците, старшините и офицерите приемат този подарък с благодарност. Вурмбранд се убеждава от контактите си с тях в огромната необходимост от благовестителство сред хората, родени и израснали в една безбожна държава. Затова той не се доверява на лицемерните обещания на новите власти в Румъния, че религията ще бъде изповядвана и практикувана свободно. Особено показателен е случаят с конференцията на християнските ръководители и висши партийни представители, описан от Рихард¹⁷ и потвърден от Сабина в нейната автобиографична книга¹⁸.

През 1945 г. комунистическото правителство събира в парламентарната сграда в Букурещ около 4000 водачи на всички християнски изповедания в Румъния. Целта е присъстващите да заявят от името на своите църковни общности, че занаят ще бъдат лоялни спрямо комунистите и тяхната политика. Очевиден е сталинският диктат, защото говорителите от страна на румънското правителство обявяват Сталин за „новия спасител на човечеството“. Митрополити, епископи и пастори декларира публично един по един, че напълно подкрепят вътрешната и външната политика на комунистите. От този момент започва явлението колаборационизъм, което ще характеризира не само румънската религиозна сфера, но състоянието на религията и в останалите съветски сателити през следващия половин век. Вурмбранд разказва, че някои религиозни водачи готовили са се вживели в ролята си на колаборационисти, че един православен епископ изисквал обръщението на вярващите към него да бъде вече „другарю“, а не „Ваше Преосвещенство“, а последвалите протестантски конгреси се провеждали в зали, където на челно място стояло червеното знаме и конгресите се откривали със съветския химн. На такъв конгрес на баптистите, проведен в гр. Решица, президентът на баптисткия съюз обявил Сталин за „изпълнител на Божията воля“ и „най-великия учител на Библията“ през XX в. Епископът на лутеранската църква в Румъния Рап започнал да проповядва, че библейският Бог е дал три велики откровения на човечеството, предадени му от Моисей, Иисус и Сталин. Появяват се случаи на свещеници и пастори, които се издигат в църковната йерархия благодарение на своята принадлежност към Секуритате, като някои от тях дори придобиват офицерски звания.¹⁹ Тези данни в никакъв случай не са пресилени или произволни. Един от най-популярните мисионери по време на комунистическия режим в Румъния – холандецът Анне ван дер Бийл, известен като „брат Андрей“²⁰ – описва идентични случаи с колаборационисти на високи църковни постове, които категорично отказват да приемат носените от него Библии и Евангелия и тукаткси донасят за неговите посещения на тайните служби.²¹ Комунистическата власт твърде бързо и лесно успява да подчини на

¹⁷ *Ibid.*, 15-6.

¹⁸ Wurmbrand, S. *The Pastor's Wife*. Living Sacrifice Books, 1970. 22.

¹⁹ Вурмбранд посочва имената на свещенослужителите Патраскоиу и Росиану (*Tortured for Christ*, 16).

²⁰ Анне ван дер Бийл (род 1928 г.) ръководи международна мисионерна организация, чиято главна цел е разпространението на Св. писание в комунистическите страни на местни езици. Посещавал е няколко пъти Румъния и България. Става известен на тайните служби благодарение на донесенията на внедрени агенти. У нас за него предоставят сведения агентите „Ира“ и „Пирин“, изпълняващи същевременно ролята на водачи в методистката и конгрешанската деноминации.

²¹ Brother Andrew. *God's Smuggler*. Hodder and Stoughton, 2008; 2nd ed. reprinted. 189-91.

своите интереси голяма част от водачите на християнските и други религиозни общности в Румъния.

Пастор Рихард Вурмбранд обаче не се поддава на изкушението да поеме лицемерно подадената ръка на комунистите за сътрудничество. Още на конгреса в парламентарната сграда през 1945 г. той е един от малцината делегати, които отказват да заявят публично своята лоялност към комунистическата власт с аргумента, че нейната идеология е атеистична. Тъй като речите и изказванията на конгреса се предават по централното радио, неговото име, както и имената на други християнски водачи влизат тутакси в полезрението на тайните служби като „открити врагове” на комунистическата държава. След публичния отказ за сътрудничество благовестителската дейност на семейство Вурмбранд не стихва. Рискът в служението му се удвоява, тъй като той напуска официално регистрираната лутеранска църква и се включва в дейността на „нелегалната църква” в Румъния. Вурмбранд организира и ръководи впечатляващи евангелизационни събирания, на които прогласява името на Иисус Христос като единствен Освободител и Надежда за изстрадалия румънски народ. Една от най-ярките му инициативи е младежката сбирка в букурешката зоологическа градина пред клетката на лъва, където той апелира за сериозна подготовка и необходимост от кураж срещу новите врагове на християнската вяра – комунистите. По своето изпълнение това е истински пророчески акт в новото време, защото хищникът на комунистическата диктатура се опитва по всякакъв начин да смълчи и дори да унищожи смелия християнски пастор. Вурмбранд продължава да се противопоставя по категоричен начин срещу пряката намеса на правителството в организационната и духовна дейност на църквите в Румъния, независимо дали те са регистрирани официално.²² Християнството е просъществувало 19 века и Вурмбранд вярва, че то няма да бъде унищожено и сега.

Той критикува онези църковни водачи, които са се поддали на комунистическите политически лъжи и подменят смисъла на „свободата в Христос” със „свободата на комунистическия режим”. Същевременно, както това е видимо в първата му книга *Изтезаван заради Христос*, Вурмбранд опровергава някои западни и местни политиканстващи църковни лидери, които флиртуват с представителите на тоталитарната власт в родината му, опитвайки се да прокарат идеята за църковна дейност в Румъния, която трябвало да се занимава само с „чистото евангелие”²³. Вурмбранд отхвърля мъглявата теза за „чистото евангелие” като внушена от враговете на християнството. „Това ми напомня – пише той, – че комунистическата тайна полиция също ми казваше да проповядвам Христос, но да не споменавам за комунизма. Нима е възможно защитниците на така нареченото „чисто евангелие” да са вдъхновени от същия дух като онези от комунистическата тайна полиция?”²⁴ Този риторичен въпрос съдържа категорично отрицателен отговор, още повече че според Вурмбранд нито Йоан Кръстител, нито Основателят на християнската вяра са проповядвали „чисто евангелие”,

²² Вж. Hannula, R. *Trial and Triumph: Stories from Church History*. Canon Press & Bookservice, 1999. 283-8.

²³ *Tortured for Christ*. 71 f.

²⁴ *Ibid.*, 71.

т.е. благовестие без социални и политически нюанси, особено когато става дума за защита на вярата. Йоан не е проповядвал за покаянието само като „съжаление за стореното“ (Мат. 3:2), но упреква цар Ирод за нарушаването на божествен закон и тоталитарно отношение към Божия народ (Лук. 3:19). А Христос критикува остро фарисейщината на своето време в прочутата Си проповед, насочена срещу църковните водачи (Мат. 23:27, 33).²⁵ Вярно е, признава Вурмбранд, че покаянието е насочено срещу категорията „грех“, но грехът няма само нравствени измерения. „Грех“ е всяко противопоставяне на волята на Бога за установяване на Божието царство на земята! Комунистическите режими са най-опасните и вредни реалности в нашата съвременност, които не могат да бъдат квалифицирани другояче, освен като изключително „греховни“. „Грехът трябва да бъде наречен със своето име – настоява Вурмбранд. – Комунизмът е един от най-опасните грехове в днешния свят. Всяко евангелие, което не го отхвърля, не е чистото евангелие!“²⁶ „Чистотата на вярата“ според Вурмбранд се постига тогава, когато тя не се смесва с противни на нейната същност идеология и нагласи, каквито са комунистическите.

В клетката на хищника

Порицавайки страхливото мълчание и угодническото политиканстване на мнозинството свещенослужители на Изток и Запад, Вурмбранд заявява: „Решен съм да разобличавам комунизма, макар да обичам комунистите. Не смятам за правилно да проповядвам Евангелието, без да разобличавам комунизма [...] Решен съм да разобличавам комунизма не в смисъла, който влагат онези, наричани обикновено антикомунисти [...] Ние мразим греха, но обичаме грешника“²⁷. Вурмбранд е убеден, особено след преживените варварски мъчения в следствения арест и затвора, че апостол-Павловото изяснение, че борбата на християните „не е срещу кръв и плът, а срещу началствата, срещу властите, срещу световните владетели на мрака на този свят, срещу духовете на злото в небесните места“ (Ефес. 6:12), се потвърждава в нуждата от духовно противопоставяне на пъклена омраза на комунистите към вярващите хора. Такава ясна християнска позиция за дяволската същност на комунистическата идеология не може да не предизвика ярост у политическия хищник. На 29 февруари 1948 г. вечерта Вурмбранд е арестуван от тайните служби, осъден е по бързата процедура и е хвърлен в затвора за 8 и половина години.²⁸ Арестът става в неделен ден, когато на път към молитвения дом пастор Рихард Вурмбранд е спрял от четирима цивилни милиционери, които го натикват в черен „Форд“ без никакви обяснения. Откаран е в новопостроения затвор „Каля Рахова“. По-късно на семейството му е подадена лъжлива информация от агенти на Секуритате, че е починал, и поставени лица „потвърждават“, че „са присъствали“ на мнимото му погребение.

²⁵ *Ibid.*, 72.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*, 71-2.

²⁸ *Ibid.*, 32. Скоро след ареста на Рихард е арестувана и хвърлена в затвора Сабина. Деветгодишният им син Михай е оставен на произвола на съдбата и всеки от познатите на семейство Вурмбранд, който е правил опит да помогне на момчето, а арестуван и съден за „подпомагане на враг“ на комунистическата държава (*ibid.*, 43-6).

В документите по следствието името му е променено на Василе Джорджеску²⁹. По този начин е направен опит името му да бъде заличено от паметта на неговите близки и събратя по вяра, за да не се предизвика чуждестранен протест.

Вурмбранд описва с шокиращи подробности мъченията, изтърпени от него и немалко негови събратя по вяра в килиите на следствения арест и затвора. Тези мрачни картини, превишаващи всяка крива на човешкото въображение, биха изглеждали на някои читатели гнес като нереални. Всекидневни побоища не само на арестантите, но и на техните невръстни деца пред очите им (случаят с 14-годишния син на пастор Флореску³⁰), заключване на китките на ръцете в белезници с шипове от вътрешната страна, напъхване на телата в дървени кутии с шипове, многократно затваряне на

полуживите мъченици в „хладилници“ до точката на премръзване, физически гаври и методи за „промиване на мозъците“ – такива страхотии са само част от разказаното в книгата *Изтезаван заради Христос*.³¹ Вурмбранд подчертава, че терзанията на грешниците в Дантевия *Ад* бледнеят пред несравнимата „изобретателност“ на комунистическите палачи за мъчения на „идеологическите си противници“.³² Самият той носи до края на живота си белезите по тялото си и душевните травми от преживяното в следствения арест и румънските затвори: 18 дупки от нагорещени шипове, 4 пукнати прешлена и счупени крайници, туберкулоза и безкрайни кошмари.³³ Мъченията в комунистическите следствени отдели и затвори се потвърждават от спомените на много други потърпевши от тази политическа система хора, както и от самите архиви на тайните служби, в които са описани „режимите на разследването“³⁴. Следователно ужасяващите

²⁹ *In God's Underground*, 36.

³⁰ Вследствие видяното пастор Флореску изгубва разсъдъка си.

³¹ *Tortured for Christ*. 33-8. Вж. също: Wurmbrand, R. *In God's Underground*. LivingSacrificeBooks, 1968.

³² *Tortured for Christ*. 35.

³³ *Ibid.*, 38.

³⁴ В архивите на българската ДС се съхраняват данни за идентични методи и средства за изтезания, които съвпадат с детайлите в книгите на пастор Вурмбранд.

детайли, които четем в мемоари като книгите на Рихард Вурмбранд, не могат да будят съмнение в тяхната достоверност, а да бъдат приемани от съвременните хора като призив за особена бдителност и недопускане възраждането на тоталитаризми, криещи се зад каквито и да било маски.

След повече от 8-годишна присъда, изтърпена в четири комунистически затвора в Румъния, Вурмбранд е пуснат на свобода през 1956 г., но със забраната да проповядва и извършва църковни обреди.³⁵ Такива ограничения обаче са валидни за официалните църковни общности, в които свещенослужителят губи поста и заплатата си. За Вурмбранд, който от самото начало на духовното си служение се е ангажирал с нелегалната лутеранска църква, забраната на комунистическата власт е невалидна. В продължение на три години той продължава „да нарушава“ закона и въпреки постоянното наблюдение от страна на тайните служби и постъпващите донесения срещу него не прекратява дейността си на проповедник за Христос. В крайна сметка отново е арестуван и осъден през 1959 г. – този път за 5 години лишаване от свобода.³⁶ В затвора сценарият на изтезанията се повтаря многократно, като за всяко споменаване името на Иисус Христос и Църквата пред другите затворници наказанието е карцер и жесток побой до губене на съзнание. В своите спомени Вурмбранд иронично определя този сценарий като „склочване на сделка“ с надзирателите: той и останалите осъдени свещеници и пастори ще продължават да проповядват, да казват молитви и да извършват в неделни дни светото Причастие със затворнически хляб и вода, а блястимите на „комунистическите закони“ ще им „се отплащат“ за това с побоища...

Как се оцелява психически след такива незаслужени издевателства? Този въпрос е поставян многократно на пастор Рихард Вурмбранд от други християни в родината му и в западни страни, от лекари, психиатри, правозащитници и дори от членове на Подкомисията по вътрешна сигурност на американския сенат. Вурмбранд признава, че човек не може да устои на изтезанията и методите за „промиване на мозъка“ в комунистическите затвори със собствени сили. Няма друга противоотрова срещу войнственото безбожие освен съпротивата на всеотдайната вяра в Христос. Колкото и да помагат физическата издръжливост, силата на характера, спомените за близките и любимите хора и надеждата за промяна на политическата система, в крайна сметка човек се огъва и предава в даден момент. На „промиването на мозъка“ (brainwashing) може да се окаже успешна съпротива само чрез „измитото сърце“ (heartwashing).³⁷ Превъзходството на християнското учение над варварската жестокост на комунистическата система се състои в онзи противоречащ на обикновената логика възглед за „любовта към врага“ (вж. Мат. 5:43-7). От личния си опит на страдащ заради Христос Вурмбранд има пълно основание да изрече прекрасната максима: „Едно цвете, ако го стъпчеш с крака, ще те възнагради, като ти даде своя аромат. Също така християните, изтезавани от комунистите, възнаграждаха мъчите-

³⁵ *Tortured for Christ*, 38.

³⁶ *Ibid.*, 39.

³⁷ *Ibid.*, 37.

лите си с обич”³⁸. Ето защо румънският християнски дисидент възвестява такова учение за реакция срещу действията на комунистическите мъчители, което напълно съответства на Христовото. От една страна, то се противопоставя на атеизма на цялата комунистическа система, заклеимявайки я като античужданна, а от друга страна, то не изключва реалното действие на християнската любов и загриженост за душите на мъчителите.³⁹ „Именно в затвора – пише Вурмбранд – ние открихме надеждата за спасението на комунистите. Именно там ние развихме чувството на отговорност спрямо тях. Именно в изтезанията от тях се научихме да ги обичаме.”⁴⁰ Румънският дисидент подчертава, че този възглед не е плод на негова интерпретация на Христовото учение. То е възприето от самата Църква, както свидетелстват цитираните от него мнения на такива велики учители на християнската любов като св. Макарий Египетски и Аврелий Августин. Това убеждение кара Вурмбранд само часове преди заминаването си на Запад да посети гроба на офицера от Секуритате, който е издал заповедта за първото му арестуване, и да сложи върху него цветете като знак на своята прошка.⁴¹ Възгледа за християнска обич към „комуниста враг”, която трябва да се изрази в неспирно благовестие за Христос до окончателното му спечелване за Христовата Църква, Вурмбранд определя като единствено правилната мисионерска стратегия в съвременния свят. Той открито обвинява Западната църква, че е допуснала през XX в. една трета от християнския свят да попадне под антихристката власт на комунизма като резултат от погрешна стратегия и потъвайки в „хладкостта” на апатията.

Първият арест и присъда на Вурмбранд съвпадат с периода, когато и в Унгария, и у нас се надига вълната от арести и съдебни процеси срещу изтъкнати християнски водачи. Комунистическият звяр се опитва да погълне по едно и също време истинските водачи на християнството, превръщайки половин Европа в духовна джунгла. Д-р Харалан Попов, който е един от осъдените на „пасторския процес” (февруари-март 1949 г.), характеризира удачно този период от новата ни история като наситен с комплекс от престъпления срещу изконните човешки права: „Истинските лъжци бяха комунистите, чиито живот и учение са изтъкани от лъжи, низости и измама. Според учението на комунистите целта оправдава средствата. Те употребяват най-низшите и лоши средства: лъжи, измами, убийства и тъй нататък. Всичко е позволено, за да се доберат до целта”⁴². А целта е обезличаване, смазване и унищожаване на Христовата Църква не само в управляваните от комунисти територии, но и по цялата земя. Не е ли тогава „комунистическият грях” един от най-комплексните и страшни в историята на християнството, чийто аналог могат да бъдат жестоките управления на Нерон и Диоклециан в далечното минало или на Хитлер през XX век? Констатации като тази обаче не са достатъчни, защото веднага възниква въпросът: какво трябва да бъде направено, за да бъде премахнат „грехът на комунизма” от съвременния свят?

³⁸ *Ibid.*, 60.

³⁹ *Ibid.*, 50-1.

⁴⁰ *Ibid.*, 55.

⁴¹ *Ibid.*, 49-50.

⁴² Попов, Х. *Българската Голгота*. С., Изд. Ателие, 2005, 89.

Съдебните процеси срещу религиозни представители в СССР през 60-те години на XX век

Още в първата си книга *Изтезаван заради Христос*, в която се проследява посегателството на комунистическото безбожие към най-непреклонните представители на християнството в Румъния, Вурмбранг заявява нееднократно, че е упълномощен от своята нелегална Църква да разобличава неспирно „греха на комунизма“ пред западния свят, който няма правилна представа за ситуацията зад Желязната завеса. Той не се фокусира обаче, както сам подчертава, само върху Румъния. Авторът говори често за репресиите над вярващите хора и в други комунистически страни: Унгария, Полша, Китай. Особено внимание според него трябва да бъде отделено на репресиите в СССР, защото „главата на змията е някъде между Москва и Пекин“⁴³. Ето защо една от следващите му книги, претърпяла няколко преиздания, е *Съветските светии*⁴⁴, посветена на 36 съдебни процеса в различни съветски републики срещу представители на легални и нелегални религиозни общности. Това е документална книга за съвременни мъченици за своята вяра, пострадали в една огромна държава, превърнала се в огнище на войнственото безбожие.

Нека посочим една важна подробност, преди да продължим по-нататък. Само дни преди заминаването на семейство Вурмбранг на Запад през декември 1965 г. Рихард е викан два пъти в Секуритате, където висши офицери на тайните служби го предупреждават, че ако даде гласност на всичко онова, което е преживял по време на ареста и престоя си в затвора, ще го постигне участието на мнозина критици на комунистическата система. Офицерът казва буквално следното: „За 500 долара можем да намерим гангстер, който да те ликвидира, или да те отвлечем“⁴⁵. Предупреждението е напълно изпълнимо, защото Вурмбранг си спомня, че в затвора се е запознал с няколко религиозни представители (православни, католици и протестанти), които са били похитени в западни страни от тайните служби и върнати насилно в Румъния, за да бъдат осъдени. Въпреки това обаче той не само че не се съобразява с реалната опасност, но основава в Бартълсвил, САЩ, мисията „Гласът на мъчениците“ (The Voice of the Martyrs), чиято главна цел е да разобличава с факти престъпленията на управляващите комунисти в целия лагер и търси съдействие от правозащитни организации и политици на Запад за освобождаване на християнски дейци от затвора и подпомагане дейността на различни църковни общности и нелегални групи. Вурмбранг е убеден, че по този начин продължава изконната християнска традиция на противопоставяне на всяко духовно и морално зло.⁴⁶ Христос и апостол Павел не заобикалят с мълчание лицемерието на религиозните водачи и тиранията на властниците. Св. Антоний напуска пустинното си обиталище, където е прекарал 30 години, за да се включи в борбата срещу арианството. Св. Бернар излиза от спокойствието на манастира, за да изобличава поддръжниците на кръстоносните походи в светата земя като убийци и хулители на Христос. Всеки период от църковната

⁴³ *Tortured for Christ*. 58.

⁴⁴ Wurmbrand, R. *The Soviet Saints*. Hodder and Stoughton, 1968.

⁴⁵ *Tortured for Christ*. 49.

⁴⁶ *Ibid.*, 70.

история изисква от християните да бъдат смели изобличители на греха и XX век – с антихристиянската идеология на комунистическата система – не бива да бъде възприеман като по-различен.

Ярко свидетелство за мащабния проект на мисията „Гласът на мъчениците“ е публикуваната още през 1968 г. книга *Съветските светии*, претърпяла впоследствие няколко преиздания.⁴⁷ Чрез нея авторът иска да разбуди съвестта на християнски водачи, църковни общности и мисионерски организации, които сякаш са забравили за страдащите си събратя в комунистическия лагер. Вурмбранг изобличава политиканството на онези, които са допуснали в такава влиятелна международна организация като Световния съвет на църквите да се налага външната политика на съветското правителство посредством внедрени в Руската православна църква агенти. Символичните презгръдки на западни църковни представители с митрополит Никодим на официални форуми, за чиято агентурна принадлежност се знае⁴⁸, той определя като „Юдови целувки“ във вреда на репресираните християни в Русия и други комунистически страни. Затова Вурмбранг си поставя задачата да разкрие грозното лице на действителността в комунистическия блок. В *Съветските светии* той проследява някои от най-фрapiращите съдебни процеси срещу различни представители на християнството в СССР: православни, староверци, баптисти, петдесетници, адвентисти и др. Макар да се позовава на данните на официалната преса, които са пречупени през призмата на марксистко-ленинската идеология с пълно отричане и охулване на „религиозните предразсъдъци“, Вурмбранг съумява да направи обективно звучащ коментар и да отдели болезнената истина за трагичните съдби на пострадалиите от идеологическите клишета.

На страниците на този сборник се сблъскваме с истории за разбити от властите семейства, за отнети от родителите им деца и предадени за „превъзпитание“ на Комсомола, за оставени без препитание многодетни майки поради това, че съпрузите им са хвърлени в затвора като църковни водачи или ревностни вярващи хора, за изключени от университетите младежи и уволнени от работа специалисти, за девойки, които са били принудени да проституират, за да прехранват по-малките си братчета и сестричета поради хвърлените в затвора родители, за лъжливи обвинения срещу християни в детеубийство. Десетки и дори стотици данни като тези са публикувани в официалната съветска преса: *Советская Россия*, *Комсомольская правда*, *Казахстанская правда*, *Правда Востока*, *Учительская газета* и др. Включени са описания на съдебни заседания, цитирани са обвинения на прокурори и „обществени обвинители“, приложени са правни разяснения на клаузи от действащия Наказателен кодекс на СССР. Почти във всички случаи на обвиняемите се приписват политически „престъпления“, като например „фашистко минало“ по време на германската окупация и „психични отклонения“ – с явната цел да се докаже на обществото, че вярващите хора са

⁴⁷ Второто издание на книгата излиза през 1969 г. под заглавие *Нелегалните светии. Комунистическото гонение на християните (Underground Saints. The Communist Persecution of Christians)* от издателство Spire Books. Позоваванията тук са направени по това второ издание.

⁴⁸ *Tortured for Christ*, 85-6. Разкрития за него прави бившият офицер на КГБ Дерябин след бягството си на Запад.

или „врагове“, или „умопобъркани“. Често религиозната принадлежност на възрастни или юноши се квалифицира като „обскурантизъм“. Външните описания на обвиняемите са преднамерено ретуширани: те имат болнав вид, погледът им е блуждаещ, едни са смазани от вина, а други имат нагло изражение и т.н. В много случаи съветските журналисти дотолкова се изхвърлят в коментарите си, че упрекват дори местните комсомолски и большевишки организации и атеистични агитки за „слаба антирелигиозна дейност“ сред обществото. Отбелязани са и грастични случаи на комсомолски и партийни дейци, които имали... „религиозно заблудени близки“. При цялата тази враждебност в съдебните зали и публикации в пресата обаче никъде не става дума за „правото на защита“ на подсъдимите и „пледоарии на адвокати“. Обвиняемите са беззащитни жертви. Такава егнотранчивост сама показва репресивната сила на тоталитарната система и пълната неистинност на лозунгите за „хуманност“, „свобода на религията“ и тям подобни, прогласявани пред външния свят.

Рихард Вурмбранг дискутира важния проблем дали неспазването на комунистическите закони, които ограничават религиозната вяра и дейности, е осъдително от гледна точка на разпоредбите, дадени в Евангелието. Известно е, че лоялните на комунистическата власт богослови и църковни водачи обичаха да афишират в близкото минало Христовата препоръка за „даване кесаревото на кесаря“ (Мат. 22:21) и мнението на апостол Павел, че „всяка власт е от Бога“ (Римл. 13:1 и сл.). Оттук произтичаха повърхностните интерпретации, че комунистическото управление е „богоугодно“ със съответните пагубни за Църквата последствия. Вурмбранг категорично се противопоставя на такива нагласи у християните, които нямат никакви херменевтични основания.⁴⁹ На първо място, Христос рязко разграничава „даването Божието Богу“ от „даването кесаревото на кесаря“. Първият принцип не само се отнася до всеки детайл, който е свързан с вярата, но обхваща цялостния живот на християнина, който трябва да има убеждението, че материалният и духовният му аспект са дар от Бога и верността принадлежи само на Него. „Кесаревото“ е само малка част от дължимото изобщо и се отнася преди всичко до плащането на данъците на земната власт. Що се отнася до действащите закони, които трябва да се възприемат като временни задължения, те ще се спазват, доколкото не противоречат на законите, разпоредбите и принципите в Св. писание, защото само то е неотменният, вечен кодекс за вярващите хора. На второ място, самият исторически контекст на казаното от Христос и апостол Павел за земната власт подсказва, че римското управление в Палестина, привидно „дадено от Бога“, всъщност е узурпирано. Та нали „земята, където тече мляко и мед“, е дарена на Израил от самия Бог „за вечни времена“! Както други владетели преди тях, римляните са нашественици в земята на Божия народ, а не упълномощени от Бога управници. Самите императори на Рим, започвайки с Юлий Цезар, са разрушители на римската идея за републиканското управление и императорската власт оставя следите на безброй политически и морални безчинства. Рихард Вурмбранг вижда аналог между римското управление през I век и большевизма през XX век: „Правата на римляните в Палестина са били толкова валидни, колкото са правата на

⁴⁹ *Underground Saints*, 22-3.

руснаците в Унгария и Румъния”. Това означава, че болшеvizмът е също такъв незаконен натрапник, каквато е била имперската политика на Древен Рим. Следователно противопоставянето на атеистичната идеология от страна на християните, макар и със скъпата цена на лишаване от сигурност, здраве и живот, е в съгласие с Божията воля. Както Томас Джеферсън казва: „Съпротивата срещу тиранията е покорство на Бога”⁵⁰.

Български донесения срещу пастор Рихард Вурмбранг

Щом комунистическите режими са антихристиянски, тогава как трябва да бъдат определени църковните водачи, които вместо да отстояват идентичността на християнската идеология, стават техни послушни оръдия? Вурмбранг ги квалифицира основателно като „предатели” от типа на Юда: „Някои водачи на официалната Църква не са от Невястата Христова. Те са водачи в една църква, в която мнозина отдавна са предали Господа. Когато срещнат някой мъченик от нелегалната страдаща Църква, те гледат на него като нещо странно”⁵¹. Християнските водачи не само в Румъния, но във всички комунистически страни са подменили, за съжаление, „верността до смърт” на Христос с работоленно отношение към управляващите врагове на Христовата Църква, подкрепяйки безбожната им политика. Авторът на *Изтезаван заради Христос* и *Съветските светии* изрежда десетки случаи на внедрени агенти в християнски изповедания в Румъния, с които се е сблъсквал. Всички те са на ръководни постове и се радват на закрилата на комунистическите си господари, отплащайки им се с донесения срещу своите събратя. Заради собственото си „добруване” те са изхвърлили от църковното учение и практика концепциите за „ходатайство” и „мъченичество”, т.е. действителното следване на Христос чрез „вдигане” и „носене” на християнския кръст. Но Вурмбранг е убеден, че „вяра, която може да бъде унищожена при страдание, не е вяра”. Страданието заради Христос не само че не отслабва, но укрепва характера на християнина и неговата вяра. Нещо повече, страданието спомага да се приложи на дело Христовото отношение към Неговите мъчителни, които Го разпнаха на кръст и увеличаваха страданията Му с подигравки и хули, без да Го пречупят. За да обоснове схващането си, че предателите на Христовото дело са попаднали в духовната сфера на сатаната, Вурмбранг написва специално съчинение, в което изследва живота и учението на Карл Маркс от гледна точка на отношението му към религията. В *Бил ли е Карл Маркс сатанист*, анализирайки ранното им поетическо творчество и други извори, авторът развива тезата, че младите Маркс и Енгелс били отначало християни, но постепенно попадат под влиянието на сатанинското противопоставяне на всяка религия и в частност на християнството.⁵² Вурмбранг подозира пряка обвързаност на двамата със сатанински култ. Войнстващият атеизъм е синонимен на сатанизма – смята Вурмбранг. Следователно всеки вид подкрепя на марксизма като доктрина, политика или морал, включително и от страна на религиозни представители, означава да се попадне под влиянието на дявола –

⁵⁰ *Ibid.*, 23.

⁵¹ *Tortured for Christ*. 78.

⁵² Wurmbrand, R. *Was Karl Marx a Satanist?* Окоб. 5-11; 22-5.

Врага на Христос и Неговата Църква.

Някои от водачите на българския протестантизъм попадат именно в горната категория на доброволно поставили се хора в услуга на сатанинската политическа линия на комунизма. За тях хора като българския дисидент г-р Харалан Попов и румънския пастор Рихард Вурмбранд не са братя, чиито пример трябва да бъде последван, а „врагове на комунистическата система“, които трябва да бъдат предавани без бой на безбожните господари. Попов констатира с огорчение този факт след излизането си от затвора: „Пасторите, които отказваха да „сътрудничат“ за задушаване на църквите отвътре, бяха отстранени и на тяхно място бяха поставени други, готови за „сътрудничество“... Като октопод с пипалата си, милиционерският апарат за тотален контрол беше обхванал в смъртоносна прегръдка църквите. За да са сигурни в пълния контрол над всичко казано и сторено в църквите, ДС изпращаше шпиони на всяка църковна сбирка, които да шпионират одобрените от самата Сигурност „нови пастори“. Шпионите шпионираха шпиони!“⁵³. Този анализ се потвърждава от документите в архивите на ДС. Той е подкрепен и от преживяванията на пастор Вурмбранд.

Шпионската дейност на внедрените агенти в българските протестантски общности обаче се простира и до чуждестранни обекти – отделни лица и мисионерски организации. Внедрените агенти „Пирин“, „Ира“, „Велинов“, „Матей“, „Румен“, „Горанов“, „Вихър“, „Гено“, „Николай“ и много други изпълняват задачите на вербувалите ги офицери спрямо задгранични християнски дейци. Един от обектите, представляващи особен интерес за българските партийно-държавени институции, е пастор Рихард Вурмбранд. Трагикомичен е случаят с едно донесение на председателя на българските петдесетници Иван Зарев, който дори не е запомнил правилно името на Вурмбранд.⁵⁴ Когато посещава румънската столица в началото на 80-те години и проповядва в някои гостоприемни петдесетни църкви там, е станало дума за дейността на пастор Вурмбранд в САЩ. При завръщането си в България Зарев докладва пред чиновниците на Комитета по въпросите на БПЦ и религиозните култове и те записват буквално следното: „Др[угарят] Зарев сподели, че когато бил за около седмица в Букурещ и там проповядвал в няколко църкви, румънците също [sic!] се оплаквали, че Вулбрант също [sic!] пише против Румъния и строя там“. Наречието „също“, повторено два пъти в това описание, подсказва, че Зарев е „споделил“ с някои румънски евангелистски лидери за българските „врагове“ на комунизма, каквито са братята Харалан и Ладин Попови и Стефан Банков, ръководители на чуждестранни християнски мисии. Румънците пък от своя страна посочват Рихард Вурмбранд, „който също пише против Румъния и строя там“. Тъй като в официалното съведение на пастор Зарев не са посочени нито съчиненията, нито името на мисията на Вурмбранд, е видно, че той не е бил запознат с неговия живот, дейност, творчество и идеи. За него е било важно само това, че Вурмбранд, както Попови и Банков, е противник на комунистическия строй, на който българският и румънските църковни водачи служат вярно. Същевременно отношението на Зарев

⁵³ Попов, Х. *Изтезаван заради вярата си*. DONI PRESS, 1994, 176-7.

⁵⁴ Банков, Ст. *Досието. От двете страни на желязната завеса*. 2001, 397. Правописът е запазен.

към комунистическата власт, изразявано нееднократно в неговите донесения, е твърде възторжено. В своя рапорт до председателя на Комитета Любомир Попов от 7 януари 1980 г. по повод присъствието му на 42-рия редовен конгрес на Евангелските християни баптисти в СССР Зарев пише между другото: „По време на конгреса всички делегати и гости се превозваха с автобуси. Началници от КАТ и милиционери регулираха движението. Сякаш провеждаше конгрес не Съюзът на ЕХБ, а Централният комитет на партията“. Срастването на партийната идеология с политиката на официалната протестантска общност в СССР е повече от очевидно!...

В архивите на българската ДС има документи, в които се споменава с негативизъм името на Рихард Вурмбранд. Внедреният аг. „Горанов“ предава услужливо мнението на американеца Робърт Макиш – официален представител на американската организация „Асамблеите на Бога“ в Европа – в донесението си пред отдел III на Шесто управление на ДС. Според Макиш всеки, който критикувал комунистическата система, бил... „лош човек“⁵⁵. В групата на „лошите хора“ са поставени румънецът Вурмбранд и българинът Харалан Попов. Тяхната „лошавина“ се състояла в това, че разкриват действителното състояние на християнството в комунистическия лагер, което е лишено от свободата да върши църковна дейност, да издава, получава и ползва религиозна литература, да обучава кандидатите за свещенослужители, да възпитава децата и младежите в религиозен дух. Оказва се, че политиканстващи чиновници като Робърт Макиш не само не са помагали за облекчаване тежкото състояние на страдащите църкви, но са съдействали пряко или косвено на тоталитарните режими, отказвайки каквато и да било грижа за потиснатите си събратя. Вурмбранд има основание да обобщи: „Вместо да затворят всяка църква, макар че са затворили хиляди, комунистите коварно разрешават на няколко „знакови“ официални църкви да останат отворени и ги използват като прозорци за наблюдение, контрол и в крайна сметка – разрушаване на християните и християнството“⁵⁶.

След падането на режима на Чаушеску Рихард и Сабина Вурмбранд посещават Румъния след 25-годишно изгнание. Организацията „Гласът на мъчениците“ открива в Букурещ печатница и книжарница за християнска литература. Вурмбранд организира с огромен успех конференции с представители на различни християнски изповедания. Популярността му е заслужена. Той е символът на християнската съпротива срещу безбожния комунистически режим през XX век. В паметта на своите сънародници Рихард Вурмбранд остава един от най-големите герои, посветили живота си на идеята за свободата на човешката личност. Посмъртно⁵⁷ Вурмбранд е признат за петата по значимост личност в новата история на Румъния.

⁵⁵ АКРДОПБГДСРБНА, IV-K-9077, т. III, л. 51-54.

⁵⁶ *Tortured for Christ*, 86.

⁵⁷ Рихард Вурмбранд умира на 17 февруари 2001 г. в Торанс (Калифорния).